

MODAL SÖZLƏRİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Son illərdə türk dillərinin qrammatik quruluşunun müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə daha çox diqqət ayrılmaqdadır. Bu istiqamətdə modal sözlərin mövqeyi və leksik-qrammatik əlamətləri hələ də lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Modal sözlər termini 1957-ci ildən sonra türkologiyada istifadə edilməyə başlanmış və əvvəlcə zərf, bağlayıcı və digər köməkçi nitq hissələri ilə qarışıq halda olmuşdur. Müxtəlif alimlər modal sözləri fərqli şəkildə tədqiq etmişlər: məsələn, M.Hüseynzadə modal sözləri müstəqil, amma cümləyə modallıq verən sözlər kimi qiymətləndirir, Ə.Cavadov isə onların türk dillərində tam öyrənilmədiyini qeyd edir.

Türk dillərinin müxtəlif qruplarında modal sözlər özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu, hər bir türk dilinin struktural və semantik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Həmçinin, modal sözlərin ifadə vasitələri və onların semantik qruplaşmaları bir çox tədqiqatlarda araşdırılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, modal sözlərin çoxaspektli təhlili, onların qrammatik quruluşdakı yeri və funksiyaları barədə daha dəqiq məlumatların əldə edilməsinə kömək edə bilər.

Açar sözlər: türk dilləri, xüsusi nitq hissəsi, kateqoriya, köməkçi nitq hissəsi, modal söz, ara söz.

Giriş

Türk dillərinin qrammatik quruluşunun müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə son illər daha ciddi fikir verilməkdədir. Belə ki, türk dillərin qrammatik quruluşunda modal sözlərin mövqeyi, leksik-qrammatik əlamətləri lazımi səviyyədə tədqiq edilməmişdir.

“Modal sözlər” termini 1957-ci ildən sonra türkoloji dilçilikdə işlənməyə başlanmışdır. Əvvəl modal sözlər zərf, bağlayıcı, ədat, qoşma, nidanın tərkibində əridilmişdir. 1930-cu illər qrammatikalarında “ara sözlər” kimi işləndiyi görülmüşdür. Daha sonralar modal və ara sözlər bir-birindən fərqləndirilmiş, modal sözlərin morfoloji, ara sözlərin isə sintaktik anlayış bildirməsi qeyd olunmuşdur. Ümumiyyətlə, modal sözlər türk dillərində xüsusi qrammatik hadisədir.

Modal termini latınca “modalius” sözündən olub, danışan nöqtəyi-nəzəri, fikrin ötürülmə üslubu, yolu və s. mənasındadır.

M.Hüseynzadənin fikrinə görə, modal sözlər nə əsas nitq hissəsinə, nə də köməkçi nitq hissəsinə aid edilə bilər. O, qeyd edir ki, modal sözlər əsas nitq hissələrindən əmələ gəlsələr də, artıq lüğəti mənalı olmur, bütün cümləyə, ya da cümlənin bir hissəsinə modallıq verən söz vəzifəsini daşıyırlar. Bununla belə, alim modallığı müəyyən bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən bir məntiqi-qrammatik kateqoriya sayır.

Dilçi Ə.Cavadov modal sözlərin türk dillərində tam öyrənilmədiyini qeyd edir. Modal sözlər əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta mövqe qazanmış sözlər olub, qrammatik modallığın ifadə üsullarından biridir. Müstəqillik, dəyişməzlik modal sözlərin əsas morfoloji əlaməti kimi çıxış edir. Modal sözlər tarixən formalaşma prosesi keçir, belə ki, əsas nitq hissələrinin hesabına yaranma prosesi davam etmişdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alan Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva qeyd ediblər ki, türk dillərində çoxlu modal sözlər və modal mənalı feillər işlənir.

Türkologiyada modal sözlər məsələsini ilk dəfə irəli sürən N.K.Dimitriyev olmuşdur. Türkoloq –alim modal sözlərin, hər şeydən əvvəl, qrammatik təbiətini müəyyən etmişdir. Dimitriyev qısa, yığcam xarakteristikası ilə modal sözlərin funksiyasına görə ədatlara yaxınlığını göstərmişdir. N.K.Dimitriyev feilin formalarında mövcud olan mənalı iki böyük qrup üzrə-şəxsi və şəxsi formalar əsasında təyin etmişdir.

N.A.Baskakov modal sözü, ədatı köməkçi nitq hissəsi saymış, hər ikisinin əşya və əlaməti real mənalandırmağa qadir olmadığını qeyd etmiş, bundan başqa ədatları və modal sözləri eyni funksiyanın daşıyıcı olduğunu xüsusi vurğulayır, modal sözlərin, ədatların tarixən əsas nitq hissələrindən törəməsi olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, modal sözlər və ədatlar tarixən əsas nitq hissələrindən törəmişdir. N.A.Baskakov modal sözləri və ədatları söz yaradıcılığı baxımından iki yerə ayırır:

1) qrammatik semantikasına əsasən lüğət tərkibinin ayrıca kateqoriyasını ifadə edən modal sözlər və ədatlar;

2) gerçək semantikasını itirmiş və ya köməkçi funksiya daşıyan adların və feillərdən təcrid olunmuş formalar.

Türk dilçiliyində modal sözləri ilk dəfə A.N.Kononov təsnif etmişdir. Müəllif ədatlarla modal sözləri köməkçi söz hesab edir və onların hər ikisini “ədatlar”, “xüsusi ədatlar”, “ad-ədatlar” terminləri adı altında araşdırır, eyni zamanda modal sözlərlə ədatları bir başlıq altında izah etmişdir. O, modal sözləri üç dərəcəyə bölmüşdür:

- 1) sözlərin nitqdə mənasının müxtəlif mənə çalarlarını ifadə edən söz;
- 2) nitqdə modal və modal-iradə çalarlarını daxil edən söz;
- 3) norma yaratma funksiyasını yerinə yetirən söz.

A.N.Kononov modal sözlərin birinci qrupuna işte, hatta, hep, bari sözlərini nümunə gətirir. İkinci qrupa ha, be, bele, bakalım, güya, tıpkı, sanki, üçüncüyə isə mümkün, yok, gerek, lazım, demek və s. sözləri aid edir.

Modallara xüsusi nitq hissəsi kimi baxış ilk dəfə özbək dilində olmuşdur. Belə ki, modal sözlər bu dildə əsas və köməkçidən ayrılaraq xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim olunmuşdur.

A.N.Baskakov “Müasir türk dilində cümlə” adlı monoqrafiyasında cümlə daxilində obyektiv və subyektiv modallıqları bir-birindən fərqləndirir, ifadə vasitələrini göstərir, obyektiv modallığın real və irreal planda araşdırır, subyektiv modallığın təsdiq, inkar növlərini və onların leksik, morfoloji və sintaktik vasitələri barəsində aydın təsəvvür yaradır.

A.Aslanov modalları köməkçi nitq hissəsi hesab edir və həmin sözlərin cümləyə əlavə mənə çalarları verdiyini qeyd edir.

Z.Əlizadə modal sözləri leksik-qrammatik kateqoriya kimi öyrənmiş, modal sözləri mənaca danışanın müəyyən etdiyi fikrin real varlığa və danışanın öz söylədiyi fikrinə qarşı münasibətini ifadə edən sözlər kimi araşdırmışdır. Modal sözləri ətraflı tədqiq etmiş Z.Əlizadə haqlı olaraq yazır ki, dildə təcridən yaranmış və öz müasir mənasını yalnız tarixi inkişafın gedişində qazanmış bir çox abstrakt sözlər əmələ gəlmişdir. Belə bir prosesdə, çox zaman ayrı-ayrı sözlərin mənə əlaqəsi cümlə üzvlərinin mənə əlaqəsi ilə uyğun gəlmir, yeni keyfiyyət kəsb etmiş sözlər qrupu cümləni bir növ tamamlamağa, aydınlaşdırmağa, cümləyə əlavə çalarlar verib, onu izah etməyə xidmət edir ki, bunlar modal sözlər adlanır.

F.Zeynalov məqaləsində türk dillərində modal sözlərin əhatə dairəsini dəqiq müəyyənləşdirmiş, modallığın ifadə vasitələrinin müxtəlifliyini göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, F.Zeynalov türkologiyada müqayisəli qrammatika sahəsində böyük işlər görmüş, o cümlədən köməkçi nitq hissələrinin də müxtəlif qohum türk dilləri arasında mövqeyini və s. xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmışdır.

Modal sözlərin oğuz qrupu dillərində struktur semantik təsnifi məsələlərində də pərakəndəlik vardır. Mənə növlərinin əhatə olunduğu anlayışları ifadə edən terminologiya çox olduğu üçün bölgülərdə fərqli cəhətlər üzə çıxır. Məsələn, “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində Azərbaycan dilindəki modal sözlər mənə növlərinə əsasən belə təsnif olunur:

- a) təsdiqedicil modal sözlər: əlbəttə, həqiqətən, şübhəsiz, doğurdan (da), şəksiz..

b) yekunlaşdırıcı modal sözlər: deməli, qıyası, beləliklə, ümumiyyətlə, nəticədə..

c) ehtimal modal sözlər: bəlkə, yəqin, deyəsən, ehtimal (ki), güman (ki), sanki, elə bil (ki)..

A.N.Baskakov türk dillərində modal sözləri təsnif edərkən onu təsdiq, inkar, sual növlərini fərqləndirmişdir: təsdiq modal sözlər evet, şübhəsiz, tabi, mutlaka, elbette, tamam və s.; inkar modal sözlər yok, hayır, hiç və s.; sual modal sözlər: aceba, sanki, yani.

Z.Əlizadə dilimizdə modal sözləri mənaca təsnif edərkən iki xüsusiyyəti əsas hesab etmişdir:

- 1) Danışanın müəyyən etdiyi fikrin real varlığa münasibətini ifadə edən modal sözlər;
- 2) Danışanın öz söylədiyi fikrinə qarşı münasibətini ifadə edən modal söz.

İlk sovet türkoloqu İ.A.Bağmanov modal sözləri haqlı olaraq xüsusi nitq hissəsi adlandırır. Qazax dilçiliyində modal sözlər xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya kimi E.N.Canpeisov tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Özbək dilçisi R.A.Kamilcanovun namizədlik işindəki modal sözlərin struktur-semantik təsnifatı ilə bağlı bölgülər ciddi maraq doğurur. Semantik bölgüdə modal sözlərin ifadə imkanları nəzərə alınmışdır. Struktur təsnifdə isə “komponentli modal sözlər” ifadəsi onun özünəməxsusdur (yəni modal sözlərdən bəhs olunan tədqiqatlarda belə bir terminə rast gəlmək olmur). Müəllif həmin modal sözlərin semantikasını altı qrupda müəyyənləşdirmişdir.

Qaqauz dilində L.Pokrovskayanın qrammatikada modal sözlər haqqında təsnifatı yarımçıqdır, bu dilin modal sözləri barədə təsəvvür yaratmır.

Modal sözlər barəsində N.E.Petrov yakut dilində modal sözlərin xüsusi və funksional növlərini bir-birindən ayırır. Xüsusilərin bu türk dilində sayının altmış olduğunu qeyd edir. Funksional modal sözləri ismi və feili modal sözlər kimi təhlil etmişdir.

Müasir türk dillərində modal sözlər ayrıca araşdırılma obyektinə olmuşdur. R.A.Kamilcanova özbək dilində modal sözlərin struktur-semantik təsnifini vermiş növlər üzrə qruplaşdırmış, ara modal söz və komponentli modal sözlər olmaqla iki yerə ayırmış, təhlil etmiş, modal sözlərin semantikasının on dörd qrupu əhatə etdiyini, həmçinin modal mənaların bir sıra növlərini dəqiq faktlar əsasında öyrənmişdir.

Türkmən dilçiliyində bir çox tədqiqatçılar modal sözlərdən məhz köməkçi nitq hissələrindən danışmışlar, daha dəqiq desək köməkçi nitq hissəsi hesab etmişlər.

Türkmən dilçisi D.A.Kekilovanın modal sözlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək əsaslı təsnifatlar aparmışdır.

Modal sözlərə türkmən dilində yeni yanaşma F.A.Ağayevin namizədlik dissertasiyasında görünür. Əsasən, modallığın iki müxtəlif sistemli dildə tədqiqinə həsr olunmuş bu əsərdə müəllif türkmən və ingilis dillərində modal sözləri müstəqil hissəsi sayaraq onları üç əsas qrupa ayırır:

- 1) əminlik ifadə edən modal söz və birləşmələri;
- 2) şübhə, inamsızlıq ifadə edən modal söz və birləşmələri;
- 3) danışanın söylədiyi fikrin arzu olunan və olunmayan olmasını göstərən modal söz və birləşmələri.

Amma türkmən dilinin altmışıncı illərdə çapdan çıxmış qrammatikasında modal sözlərlə ədatlar qarışıq salınmışdır. Bu əsərdə modal sözlərin bəziləri bağlayıcılar və ədatlar başlıqları adı altında verilmişdir.

Bu xüsusiyyətləri nəzərdə tutan və elmi tədqiqatlarında modal sözlərdən ən çox bəhs edən dilçimiz A.Ə.Aslanov qoşma, bağlayıcı, ədat köməkçi nitq hissələrindən fərqliliyini və modal sözlərin özünəməxsus cəhətləri olmasını qeyd edir.

M.Mansuroğlu türk dilində modal sözlərdən danışarkən modal mənaların, feilin zamanları, şəkilləri, intonasiya, ədatlar, modal sözlər, ara sözlər, nida və s. vasitəsilə meydana gəldiyini nümunələrlə əsaslandırır. Amma modal sözlərlə ədatları qarışıq salır.

R.Rüstəmov modallıq kateqoriyasının məntiqi və dilçilik aspektlərini təhlil etmiş, modallığın ifadə vasitələrinə toxunmuş, məna növlərinə aydınlıq gətirmişdir.

Türk dillərinin materialları əsasında modallığın ifadə vasitələri də araşdırılma obyektinə olmuşdur. Q.Mədətovanın namizədlik işi bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Müəllif şübhə, güman bildirən modallığı iki qrup (qıpçaq və karluq) türk dilləri əsasında təsvir etmiş, həmin modallığın əmələgəlmə vasitələrini müəyyənləşdirmiş, leksik-semantik xüsusiyyətlərini, sintaktik funksiyasını və stuktur və işlənmə əlamətlərini öyrənmişdir.

Türk dillərində modallığın leksik yolla ifadəsinə həsr olunan F.A.Anqlenin namizədlik dissertasiyası diqqəti cəlb edir. Müəllif üç dilin (türk, azərbaycan, qaqauz) qrammatik materialından yararlanaraq, modal sözləri müstəqil leksik-qrammatik söz qrupu kimi təhlil etmiş və türkologiyada bu məsələni yenilik hesab etmişdir. Tədqiqatçı modal sözlərin növlərini müəyyən etmiş, leksik və qrammatik mənalarını qarşılaşdırmış, müqayisə etmiş, modal ədatlardan fərqləndirmişdir.

Özbək dilində C.Cusayev modallıq kateqoriyasının qrammatik ifadə vasitələrindən yazmış, xəbər formaları ilə modallığın mahiyyətini təyin etmiş, morfoloji və sintaktik yolların rolunu qeyd etmiş, zaman, forma kateqoriyalarının modallığın yaranmasındakı əsas xarakterik cəhətini müəyyənləşdirmişdir.

Müxtəlif türk dillərində modallıq kateqoriyası və modal sözlər, onların fərqli dil vasitələri ilə ifadə olunması dissertasiya mövzusunə çevrilmiş, əsaslı, nəzəri dəyərli olan işlər yazılmışdır.

Nəticə

Beləliklə, türkologiyada modal sözlərdən bəhs olunan tədqiqatların təhlili göstərir ki, modallıq, modal sözlər çoxaspektli problemlərdəndir. Modal sözlər ümumkateqorial mənalara malikdir. Modal mənalar çoxplanlıdır. Modal məna tipləri geniş və əhatəlidir. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda modal sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyəti, tərkibi, struktur-semantik cəhətləri, sintaktik funksiyaları və s. fərqli baxışlardan təsnif edilmiş, modal mənaların, modallığın növləri və ifadə vasitələri öyrənilmişdir. Bununla belə, modlar sözlər qohum türk dillərinin, xüsusən də oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin bazası əsasında müqayisəyə cəlb olunmamışdır. Fikrimizə, müqayisəli istiqamətdə aparılan belə tədqiqatlar türk dillərinin qrammatik quruluşunda xüsusi qrammatik kateqoriyaların, xüsusi nitq hissələrinin yerini və mövqeyini, “amorflaşmış sözlər”in keçici xüsusiyyətlərini, konvensiya imkanlarını və s. meydana çıxarmağa kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov., A Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb” 2007, 424s.
2. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 1999, 132s.
3. Aslanov A.Ə. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Nizamin adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. X cild 325s.
4. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2004, 173s.
5. Zeynalov F. R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, “Maarif”, 1971, 331s.
6. Zeynalov F.R Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, BDU nəşri, 1974, 142s.
7. İmaylızadə G. Türk dillərində modallığın ifadə vasitələri. // Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, № 1-2, Bakı, 2004, s. 45-50
8. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, “Nurlan”, 2000, 430s.
9. Rüstəmov R. Müasir türk dilində modal sözlər. Bakı, ADU, 1998 175s.
10. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1965, 147s.

11. Баскаков Н.А. Предложение в современном турецком языке. Изд-во “Наука”, Москва, 1984, 200с.
12. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изд-во Академии Наук СССР, М., Л.1957, с.369.

**AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Türk dilləri şöbəsinin dissertantı*

Susen Huseynova

ISSUES IN THE STUDY OF MODAL WORDS

In recent years, increasing attention has been paid to the comparative study of the grammatical structure of Turkic languages. Within this framework, the position and lexico-grammatical features of modal words have not yet been sufficiently researched. The term *modal words* began to be used in Turkology after 1957 and was initially confused with adverbs, conjunctions, particles, and other auxiliary parts of speech. Various scholars have studied modal words from different perspectives. For example, M. Huseynzade considers modal words to be independent but functioning to convey modality in a sentence, while A. Javadov notes that they are not yet fully explored within Turkic languages.

Modal words in different branches of the Turkic languages possess distinct features, which vary according to the structural and semantic properties of each language. Moreover, their means of expression and semantic classification have been analyzed in numerous studies. Research shows that a multifaceted analysis of modal words can contribute to a clearer understanding of their grammatical functions and place within language structure.

Key words: *Turkic languages, specific part of speech, category, auxiliary part of speech, modal word, parenthetical word.*

Сюсен Гусейнова

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ МОДАЛЬНЫХ СЛОВ

В последние годы сравнительное изучение грамматического строя тюркских языков привлекает всё большее внимание. В этом направлении позиция модальных слов и их лексико-грамматические особенности до сих пор не были исследованы на должном уровне. Термин *модальные слова* начал использоваться в тюркологии после 1957 года и изначально смешивался с наречиями, союзами, частицами и другими служебными частями речи. Разные учёные исследовали модальные слова по-разному: например, М. Гусейни-заде рассматривает их как самостоятельные слова, придающие модальность высказыванию, тогда как А. Джавадов указывает на их недостаточную изученность в тюркских языках.

Модальные слова в различных группах тюркских языков обладают специфическими особенностями, зависящими от структурных и семантических характеристик каждого конкретного языка. Также в ряде исследований анализируются способы выражения

модальности и семантические классификации модальных слов. Исследования показывают, что многоаспектный анализ модальных слов способствует получению более точной информации об их грамматических функциях и месте в языковой системе.

Ключевые слова: *тюркские языки, особая часть речи, категория, служебная часть речи, модальное слово, вводное слово.*

Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 21.04.2025

Son daxilolma tarixi: 18.05.2025